

SZEMLE

„Kedves ...!

Az Educatio folyóirat rovatvezetőjeként keresem meg ezzel a levéllel.

Az a „formabontó” ötletünk támadt, hogy a következő számunk Szemle rovatában nem vesszük figyelembe azt a lapunkban meghonosodott elvet, miszerint minden írásnak kapcsolódnia kell az aktuális szám tematikájához: nem kivételes könyvhöz keresünk most embert, hanem kivételes embert kérünk föl könyvkeresésre.

Külföldön meghatározó jelentőségűnek számító, „klasszikusnak” mondott, ámde idehaza egyelőre egyáltalán nem, vagy csak alig ismert művet szeretnénk az Educatioiban egy recenzió útján bemutatni. (Idehaza ismeretlen szerzőre gondoltunk, esetleg idehaza ismert szerző ismeretlen művére – természetesen a társadalomtudományok köréből.)

Olyan kötetről olvasnánk szívesen, amely előkelő helyet foglal el a könyvespolcán, nagy hatást tett Önre, amellyel kapcsolatos gondolatait régóta szándékozik megosztani a szélesebb hazai tudóstársadalommal, de eddig nem talált rá időt...

Eltételezve bizonyos terjedelmi korlátoktól teljesen szabad kezet nyújtunk Önnek. Lehet több évtizeddel ezelőtt publikált könyv vagy akár egy szerző egész munkásságának értékelése is. A lényeg az idehaza „méltatlan mellőzöttség” és valamifajta személyes vonzódás.

Amennyiben felkeltette érdeklődését ez a lehetőség vagy ajánlat, vagy kérés, nem tudom hogyan fogalmazzak, nagyon szívesen közölnénk írását lapunk őszi, Tantárgyak és társadalom címet viselő számában.

Üdvözlettel:

Tomazs Gábor

Educatio, Szemle”

A fenti levelet a címzettek már hónapokkal ezelőtt megkapták. A tudományos élet általunk kedvelt és nagyra tartott képviselői közül választottunk ki néhányat. Bár a megkeresettek közül kevesebben mondtak igent, mint reméltük, örömmel közöljük, hogy ezúttal a minőség csapott át mennyiségbe. A beérkezett munkákat olvasván ugyanis szívesen tekintettünk el a szokványos terjedelmi korlátoktól. Hasonló olvasási élményt kívánunk minden kedves olvasónknak is.

Multidimenzionális dzsenderfigurációk

„Vajon mit tudhat Norbert Elias a dzsenderproblematikáról, hiszen alapműve a múlt század harmincas éveiben íródott, egy jó emberöltővel azt megelőzően, hogy a feminizmus második hulláma napirendre tűzte volna a nők férfiak általi elnyomásának témáját?” – szögezte nekem a kérdést egy társadalmi nemek kutatására szakosodott kollégám, miután közltem vele, miről írok éppen. Értetlenkedése némileg meglepett, mivel véleményem szerint az említett opus magnum, a *Civilizáció folyamata* (Elias 1987), valamint a szerző későbbi munkássága több vonatkozásában is fontos a nemekre irányuló kutatások számára. Mi több: megkockáztatnám, hogy Elias a dzsenderszemléletmód meghatározó jelentőségű

előfutárai közé tartozik. Emellett a *Civilizáció folyamata* az egyetemes szociológia ama kivételes alapműveinek egyike, amelyben nagy hangsúly helyeződik a test, illetve a testtel kapcsolatos tevékenységek kollektív meghatározottságának, vagyis a test társadalmi konstrukciójának vizsgálatára. Amikor tehát Elias a múlt század harmincas éveiben az étkezést, a székelést, a vizelést, az orrtörést, a köpködést vagy éppen a hálólhelyiségben való viselkedést állítja érdeklődésének középpontjába, szemléletmódja és tárgyválasztása egyértelműen forradalminak nevezhető. (Ne feledjük: a szociológia az impliciten adottnak tekintett *homo rationalis* emberkép alapján sokszor még a huszadik század végén is – de a második világháború előtt mindenképpen – túlnyomórészt testetlen és nem nélküli lényekként gondol a társadalmiasult emberre.)

Az Elias által bemutatott civilizációs folyamat lényege, hogy – a felső társadalmi osztályoktól az alsóbb osztályok felé tartó hatásmechanizmus részeként – a kora középkortól kezdődő mintegy ötszáz év során a külső társadalmi kényszerek olyan önkontroll-mechanizmusokat alakítanak ki a zsidó–keresztény Európában élő emberekben, melyeknek köszönhetően fokozatosan elfojtják magukban az erőszakon alapuló, „állatias” és „civilizálatlan” viselkedéselemeket. Ezek az elfojtások onnan ismerhetők föl még ma is, hogy megszegésük esetén szégyen, zavarodottság és/vagy undor érzése kerít hatalmába bennünket. Művének második kötetében a szerző az állam és a társadalomszerkezet hosszú távú változásaira vezeti vissza e folyamatot, hangsúlyozván az erőszakmonopólium és az ezzel együtt járó szakszerű uralmi gépezet centralizációjának, vagyis egy erős központi hatalom kialakulásának – az „erőszak kaszárnnyákká zárásának” – jelentőségét. (Ennek jellemző példája, hogy a nemes urak egymás elleni életre-halálra szóló harcát fokozatosan az udvari kamarillapolitika váltja föl.) Megfogalmazása szerint az „interdependenciák egyre bonyolódó szövedékéből” a „társadalmi tér pacifikációja”, az „affektusok pontosabb szabályozása”, más szóval a „szenvédélymentes önuralom” elterjedése fakad.

Ennek a műnek létezhet dzsenderolvasata is. Amikor a szerző úgy fogalmaz, hogy az emberi interakciók során előtérbe kerül „a másik ember és saját magunk nagyobb összefüggés-láncolatokat szem előtt tartó pontosabb megfigyelése” (*Elias 1987:733*), továbbá az egyre bonyolultabbá váló függőségi viszonyoknak köszönhetően „az egyik embernek a másiktól alkotott képe árnyalatokban gazdagabbá, pillanatnyi érzelmektől mentesebbé válik: »pszichologizálódik«” (*Elias 1987:732*), véleményem szerint nem kevesebbet állít, mint hogy a korábban többnyire a nők által elsajátított habituselemek válnak meghatározóvá a társadalmi érintkezések során. Következésképpen a magam részéről relevánsnak tartom a mű olyan értelmezését is, mely a civilizáció folyamatát egy *elnőiesedési strukturális változássorozat*-ként kívánja fölfogni.

Ha tehát elfogadjuk, hogy lehetséges a *Civilizáció folyamata*-nak ilyenén olvasata, semmi csodálkoznivalónk nincs azon, hogy a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek fordulóján maga Elias is rászánja magát arra, hogy explicit módon is vizsgálat tárgyává tegye a nemek viszonylatrendszerének hosszú távú átalakulását. A mű 1971-ben már csaknem elkészül, ám a kézirat – az utókor legnagyobb sajnálatára – egy takarítóno figyelmetlenségének köszönhetően megsemmisül, így csupán hozzáfetődilegesen rekonstruálható, mit is írhatott a szerző a témával kapcsolatban. Szerencsére azonban rendelkezésünkre áll egy 1987-ben, Elias kilencvenedik életévében publikált, magyarul mindmáig meg nem jelent tanulmány, melyről joggal föltételezhetjük, hogy az eredeti mű gondolatmenetének legalább néhány fontosabb elemét tartalmazza (*Heinich 2002; Mennell 1989*).

Erről a szövegről, valamint az általa fölvetett kérdésekről szól a jelen írás.

Elias – jól bejáratott módszeréhez híven – konkrét példákban indul ki, melyek egyszerre szokatlanok és megvilágító erejűek, ezért kiválóan alkalmasak szociológiai problémák érzékeltetésére. Először egy idős indiai házaspár képét villantja föl előttünk, akik úgy sétálnak London utcáin, hogy a férfi két-három lépéssel a felesége előtt megy, és – mintegy a levegőbe beszélve – fejét hátra sem fordítva, halk, ellentmondást nem tűrő hangon szól tradicionális öltözéket viselő asszonyához, aki szemét lesütve, fejét lehajtva, alázatosan válaszolgat neki. Hivatkozik még a brahmanista hagyományra, melynek alapján a férj elhalálózását követően az özvegyet elevenen elégetik, továbbá arra a kínai szokásra, miszerint az asszonyok lábát olyan szorosan kötözik össze, hogy sokan közülük nyomorékká válnak.

Ezzel szemben Európában a nemek között egy kiegyenlítettebb hatalmi modell jön létre. Kétségtelen ugyan, hogy egészen a 19. századig a nőknek Európában sem igen lehet saját tulajdonuk, továbbá szexuális életük is jóval szigorúbb kontroll alatt áll, mint a férfiaké, a férfi és nő közötti társadalmi különbségek nyílt, demonstratív megjelenítése azonban hiányzik a jól nevelt, felsőosztálybeli etikettmintákból. A férfiak olyan viselkedési kódok szerint lépnek interakcióba a saját társadalmi osztályukba tartozó nőkkel, amelyek a magasabb társadalmi pozíciójukkal kapcsolatos viszonylataikban gyökereznek: kezét csókolnak nekik, előre engedik őket, megemelik előttük a kalapjukat (és így tovább). Vagyis, szemben az ázsiai *andrarchikus* viselkedési mintázatokkal, az európai jól nevelt viselkedés kódjai *gynarchikus* elemeket is tartalmaznak. (Elias a „patriarchális” fogalma helyett vezeti be az „andrarchikus” [azaz *férfuralmi*], illetve a „matriarchális” fogalma helyett a „gynarchikus” [azaz *nőuralmi*] kategóriáit. Érvelése szerint a férfi-, illetve nőuralom nemcsak az apa vagy az anya, hanem más személyek, például a férj vagy a báty révén is közvetíthető. Sajnálatosnak tartom, hogy e meggyőző szempontok ellenére az általa javasolt fogalmi oppozíció nem honosodott meg a társadalmi nemekkel kapcsolatos szakirodalomban.)

A kiegyensúlyozottabb európai modell kapcsán nevezi meg tanulmányának alapproblémáját, vagyis a nemek közötti hatalmi viszonylatok összetettségének kérdéskörét, melyet egy sajátos tér- és időbeli kontextusba, az ókori Róma ötszáz éves történetébe ágyazva vizsgál (lényegében ugyanolyan hosszú periódust elemezve, mint a *Civilizáció folyamata*-ban). A szabin nők elrablásának ismert történetével illusztrálja azt a szokást, mely a korai időkben – más harci közösségekhez hasonlóan – Rómában is bevett gyakorlatként működik. Nevezetesen: a hajdon nő a férfiak közötti adásvétel vagy szabad rablás passzív tárgya. Rómában eleinte a háztartásba tartozó nőknek nincs is saját nevük: a Claudiusok családjába, illetve klánjába tartozó összes leánygyermeket Claudianak nevezik, legföljebb annyit téve hozzá, hogy az első vagy a második (stb.) Claudiáról van-e szó. Ekkor még a nő nem önálló individuum, nem rendelkezik saját akaráttal és egzisztenciával – és természetesen saját tulajdonnal sem. Egyfajta „félelbernek” számít, aki a férj (illetve adott esetben az apa vagy a báty) tulajdona, és aki a férfi(ak) érdekeit és szükségleteit hivatott szolgálni. A feleség nem kezdeményezhet válást, oktatásban nemigen részesül, szexuális szabadsága – szemben a férfiakkal – erősen korlátozott. Jellemző módon még a borivástól is el van tiltva.

A korai periódusban az állam még nem rendelkezik a magánszféra szabályozására alkalmas intézményekkel, következésképpen a házasság – és hozzátéhetjük: a válás – magánintézménynek tekinthető, melynek során az egymással rokoni viszonyba kerülő családok fejei állapotodnak meg a tulajdonuknak tekintett nők adásvételének föltételeiről. (Megjegyzendő, hogy – szemben a ma bevett szóhasználattal – a korai Római Birodalomban a család, a

„família” fogalma nem a férj, feleség és a gyermekek által alkotott nukleáris családot jelenti, hanem az egész háztartásra vonatkozik, melybe a feleség és a gyerekek mellett az állatok, a cselédek és a rabszolgák is beletartoznak.) A házasságot (és a válást) a rokoni-baráti kör, vagyis az eme alkalmakra összehívott családi vagy baráti tanács (*iudicium domesticum*, illetve a *consilium amicorum*) legitimálja. Ezekbe az informális testületekbe az érintett családok vezetői mellett más rokonok, szomszédok, barátok, illetve a helyi közösség egyéb képviselői is bekerülhetnek. A házassági szerződéseknek a korai időszaktól kezdődően két típusa van: az egyikben a feleség a férj fennhatósága alá kerül, a másikban a házasságot kötött leány az apa tulajdonában marad.

Karthágó lerombolását követően, vagyis az i.e. 2. század közepétől olyan változások kezdődnek a társadalomban, melyeknek köszönhetően a vezető osztály hajadon lánygyermekai – fivéreik mellett – mindinkább részt vehetnek az oktatásban, s így kompetenciájuk fokozatosan túlterjedhet a háztartás és a családi tűzhely világán. Ezáltal fokozatosan képessé válnak arra, hogy a férfakkal többé-kevésbé egyenrangú partnerekként társalognak a görög irodalom, a filozófia vagy a természettudományok kérdéseiről. Az egyik legfontosabb változásnak az tekinthető, amikor a feleségnek lehetősége nyílik a házasságba bevitt saját tulajdoni hányadának birtoklására. Mi több, ezt a birtokrészt válás esetén is megtarthatja. Vagyis – és ez a másik kulcseleme az újonnan kibontakozó modellnek – a feleség elválhat a férjtől, sőt, akár újra is házasodhat. Idővel már az sem számít kivételes jelenségnek, ha a feleség is szeretőt tart – persze megfelelő diszkrécióval kezelve az ügyet. (Elias szerint Catullus és Clodia sok szerzőt megihletett afférja jól példázza, hogy alkalmadtán olyan új típusú liaison is kialakulhat férfi és nő között, amelyben egy idősebb, elit körbe tartozó asszony egy nálánál sokkal fiatalabb, alacsony származású fiatalemberrel tart fönt szexuális kapcsolatot.)

A kialakuló új modellben egyfajta távolságtartás jellemzi a házas felek egymás iránti viszonyát. E jelenség részben visszavezethető arra a sajátosságra, hogy a szenátori osztályba tartozó nemes származású feleségek sokszor erőteljesebben azonosulnak saját fölmenő családjukkal, mint férjükkel, illetve annak famíliájával. Az egyre öntudatosabbá váló nők alkalmadtán női hálózatokat is létrehozhatnak. Ennek példája, amikor a családjaikra kivetendő adók ellen tiltakozva a Fórumon megjelenik a római hölgyek egy csoportja, és Hortensia elmondja híres beszédét a római államot kormányzó triumvirátus, Octavianus (a későbbi Augustus császár), Marcus Antonius és Lepidus előtt – nem is eredménytelenül. (Más esetek is említhetők, amikor a nemes hölgyek az uralkodó osztály férfitagjainak feleségeinél lobbiznak céljaik elérése végett.) Ugyanakkor persze, hangsúlyozza Elias, nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy ezek az asszonyok ki vannak zárva a politikai, a gazdasági, a katonai és a civil pályákról. E tekintetben strukturálisan hasonlít helyzetük a középkor után kibontakozó európai modellhez. Van azonban egy nagy különbség: míg az európai modellben a nők politikai és egyéb jogoktól való megfosztottsága együtt jár a házáséletben és a privát szférában érvényesülő jogfosztottsággal és kiszolgáltatottsággal, a kikristályosodó római modell a házasságban egyenlőséget biztosít a felek számára. Ebből táplálkozik a női büszkeség, az egymás iránti szolidaritásérzés, és az a tény, hogy a nők önálló társadalmi hálózatokat hozhatnak létre.

Hogyan magyarázhatók e változások?

Négy-öt évszázad alatt Róma jelentős átalakulásokon megy keresztül – érvel Elias. Róma városállamból egy óriási birodalom fővárosává válik. A férj és a feleség közötti hatalmi

egyensúly kiegyenlítődése tehát végső soron makrostrukturális tényezőkre, mindenekelőtt az államformálódási folyamatokra vezethető vissza. Ennek köszönhetően a rokonsági csoport feje által birtokolt funkciókat mindinkább a központosított állam veszi át, mely évszázadokon keresztül képes a *Pax Romana* fönntartására. A politikai elitet alkotó, eredetileg parasztszármazású szenátori osztály tagjaiból magas katonai és polgári hivatalokkal, hatalmas birtokokkal rendelkező arisztokraták válnak. Az államformálódási folyamat eredményeként megteremtődnek az erőszak állami monopolizálásának pénzügyi forrásai és intézményei: kialakulnak a központosított államszervezet jogkikényszerítő eszközei, mindenekelőtt az egész birodalomban egységesen érvényes, valamennyi társadalmi csoport viselkedés- és kapcsolatrendszerét meghatározó formalizált, kevésbé részrehajló, racionális és bürokratikus jogrendszer.

E makrostrukturális folyamatokból persze még nem következne automatikusan, hogy a házasságon belül hatalmi egyensúly alakuljon ki a férj és a feleség között. E jelenség magyarázatát Elias a tulajdonöröklés rendjének átalakulásában találja meg. A birodalom politikai elitjét alkotó szenátori osztály hatalma a hódításokból származó vagyon fölhalmozásán, mindenekelőtt a hatalmas földbirtokokon alapul. A házassági szerződéseknek két fajtája ismeretes az ókori Rómában: az egyik szerint a nő fölötti rendelkezés joga a férjnél, a másik szerint az apánál marad. Idővel az utóbbi forma felé billen el a jogrendszer által is legitimált társadalmi praxis. A kikristályosodó jog- és társadalmi gyakorlat alapján a menyasszony hozománya azonban nem az apát, hanem, mint láttuk, az ifjú arát illeti, aki a házasság esetleges megszűnésekor megtarthatja eredeti tulajdonát, és egy következő házasságba újra beviheti. Vagyis egy olyan rend jön létre, amelyben a korábban alávetett római nők cselekvőképes, saját jövedelemmel rendelkező, férjeikkel szinte teljesen egyenlő, büszke és öntudatos házasfelekké és konfliktushelyzetben alkalomadtán érdekérvényesítésre is képes egzisztenciákká válnak.

Az erőszak-monopólium államosítása, a *Pax Romana* és a római jogrendszer megteremti annak feltételeit is, hogy a mindennapi viselkedési kódok, szokások, erkölcsök – a reflektálatlanul adottnak vett dolgoknak kijáró magától értetődőséggel – szintén átalakuljanak. Más szóval: *az évszázadok során a római társadalomban lezajlik egy civilizációs folyamat*. Mindezt illusztrálандó, Elias Ovidius *Ars Amatoria*-jára hivatkozik, mely műben annak bizonyosságát látja, hogy a szexuális viselkedésben, a művészetben, és általában a társas kapcsolatokban egyre kifinomultabbá, önkorlátozóbb jellegűvé válik az érintkezés: az emberek érzékenyebb módon, nagyobb rafinériával és empátiával viszonyulnak egymáshoz. Vagyis az államformálódási folyamat és az ezzel párhuzamosan kialakuló racionális-instrumentális jogrendszer megteremti egy olyan *civilizációs lökés* intézményes garanciáit, melynek köszönhetően az intimszféra pacifikálódik. Mindazonáltal tanulmánya végén Elias még egyszer fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a férfiak és nők közötti hatalmi egyensúly kialakulása csupán a házasságra vonatkozik, illetve hogy a nők a *Pax Romana* évszázadai alatt is ki vannak zárva a katonai, politikai, gazdasági, tudományos és művészeti szférákból.

Miért érdekes ez az írás számunkra 2012-ben, Magyarországon?

Egyrészt azért, mert miközben – meggyőződésem szerint – Norbert Elias az egyetemes szociológia egyik legkiemelkedőbb alakja, munkássága a hazai (és hozzátehetjük: a nemzetközi szakmai közéletben is) némileg alulértékelt. Következésképpen fontos, hogy műveit a magyar olvasók minél alaposabban megismerhessék. Ezt az ismeretterjesztő at-

titűdöt különösen relevánsnak tartom egy olyan Elias-szöveget illetően, amelyet az ő paradigmáját követő szociológusok, a *figuracionalisták* nagy része sem ismer. Hab a tortán, hogy a cikk témája érdeklődési körömbe is vág.

E tanulmány megismer(tet)ése másrészt alkalmat teremthet arra, hogy segítsünk elosztatni egy Eliással kapcsolatos, szakemberek körében (is) gyakori félreértést. Azt nevezetesen, hogy a civilizáció folyamata egyszeri és megismételhetetlen jelenség, melynek említése kizárólag egy ötszáz éves európai periódussal kapcsolatban releváns. Ez a tévhit annak ellenére makacsul tartja magát, hogy Elias számtalanszor elmondta és leírta, hogy civilizációs jellegű folyamatok más földrészeken és más történelmi periódusokban is kialakulhatnak. E ponton fontosnak tartom megjegyezni, hogy az opus magnum legújabb angol nyelvű kiadásának (*Elias 2012*) címe nem a korábbi *The Civilising Process*, hanem az angolul ugyan némileg sután hangzó, ám az eredeti német címet és szerzői szándékot pontosabban visszaadó *On the Process of Civilisation: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Ezáltal ugyanis a hangsúly – az eredeti szerzői szándéknak megfelelően – nem a „civilizáció”, hanem a „folyamat” fogalmára kerül. A *Civilisation* előtti „the” határozott névelő elmaradása pedig pontosan azt hivatott jelezni, hogy a vizsgálat tárgya nem unikális, hanem általános érvényű szociológiai jelenség.

Harmadrészt: a tanulmány bemutatása arra is alkalmat adhat, hogy fontos fogalmi diszinkciókat vezessünk be. A szöveg elején, a londoni utcán sétáló idős indiai házaspárral kapcsolatban a szerző úgy fogalmaz, hogy a „nemek közötti egyenlőtlen hatalmi egyensúly” a „társadalmi kodifikációból adódóan nem egyszerű szokássá, hanem az individuumok *társadalmi habitus*-ának részévé vált” [az én kiemelésem és fordításom: HM]. Elias nem ekkor használja először a habitus fogalmát: a kategória a *Civilizáció folyamata*-tól fogva többször is fölbukkan írásaiban, alapvetően ugyanabban a szerepkörben, mint később Pierre Bourdieu-nél (vagyis azt hivatott megragadni, hogyan válnak a makroszintű társadalmi tényezők – egyfajta strukturális kényszerként – a nem célirányult individuális viselkedés meghatározóivá). Indokolt tehát tudatosítani: a nagy francia szociológus számos vonatkozásban az Elias által kidolgozott habitusfogalmat veszi át. Emellett ajánlatos arra is fölfigyelnünk, hogy Elias *társadalmi habitus*ról beszél. Ezt ugyan tekinthetnénk pusztán fontoskodásnak vagy modorosságának, ám kétségtelen: e jelzős szó szerkezetben benne rejlik egy olyan értelmezés lehetősége is, hogy létezhet *nem* társadalmi habitus is! És hogy mindez nem csupán elvont lehetőség, arra bizonyíték Eliasnak Mozartról írott, rendkívül izgalmas műve (*Elias 2000*), mely pontosan arra tesz kísérletet, hogy a – polgári habitus/udvari habitus oppozíciója révén megragadható – *társadalmi habitus*, valamint a – pszichoanalízis segítségével föltárt – szublimált és exteriorizált *individuális habitus* analitikusan elválasztott dimenziói segítségével elemezze a zseni makro- és mikroszinten kondicionált bukásának társadalmi összetevőit.

Negyedrész: figyelmet érdemel a *figuracionalitás* problémaköre, vagyis a szerzőnek a hatalmi viszonyok jellegével kapcsolatos fölfogása. Az eliasi szociológiát nem véletlenül nevezik *figuracionális szociológiának*. Az eme paradigma talaján álló kutató ugyanis nem statikus és merev dichotómiákban gondolkodik (mint amilyen például az elnyomó/elnyomott vagy az úr/szolga stb.), hanem nagy hangsúlyt helyez az átmenetekre, vagyis a hosszú történelmi folyamatok elemzése révén megragadható, „több-kevesebb”-viszonylatok változásainak vizsgálatára. A figuracionalisták számára a hatalom „többpólusú” és „cseppfolyós” strukturális sajátosságként fogható föl. Másképpen fogalmazva: Elias és kö-

vetői időben változó (tehát dinamikus) függőségi láncolatok integrálódásának és differenciálódásának tanulmányozását tekintik a szociológiai vizsgálódás feladatának (Elias 1996). Látható, hogy ez a szemléletmód nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az ismertetett tanulmány alapkérdését, illetve alapproblematikáját megfogalmazzuk. E rugalmas és dinamikus hatalomfelfogás nélkül ugyanis eszünkbe sem jutna, hogy adott helyen és időben megváltozhat a nemek közötti hatalmi egyensúlyok rendszere.

Ötödrészt: amikor Elias a „kiegyensúlyozott” európai hatalmi modellt, valamint az „ambivalens” római hatalmi modellt szembeállításával definiálja tanulmányának alapkérdését, a *hatalmi rendszerek multidimenzionalitásának* problémakörét helyezi érdeklődésének fókuszába. Tanulmányában ugyanis különbséget tesz a politikai, a katonai, a közéleti, a művészeti, valamint a magánszféra között, és rámutat arra, hogy míg az európai modellben az andrarchikus (férfiuralmi) rend összehangoltan van jelen valamennyi szférában, addig a Római Birodalom kései korszakában a házassági viszonylatokban másfajta hatalmi dinamika alakul ki a nemek között, mint a társadalom többi szférájában.

Ha tehát elfogadjuk, amit Elias az andrarchikus rend tekintetében összehangolt európai modellről, vagyis a férfiuralom Európában általánosnak tekinthető jelenségről állít (és úgy gondolom, nincs komoly okunk arra, hogy ne ezt tegyük), fontos tudásszociológiai hipotézist is megfogalmazhatunk. E modell harmonikus összehangoltságában ugyanis magyarázatot találhatunk arra is, hogy a feminizmus második hullámának színre lépését követően a dzsenderkutatók képviselői miért hangsúlyozhatták túl a patriarchátus (vagyis az *andrarchikus rend*) újratermelődésének jelentőségét. Hát azért, mert elsősorban saját európai, illetve nyugati típusú kapitalista társadalmait vizsgálták! Következésképpen elméletileg és empirikusan is jelentősen csökkent annak az esélye, hogy az egyes hatalmi dimenziókban különböző jellegű és különböző mértékű alá- és fölérendeltségi viszonylatok kerülhessenek figyelmük fókuszába! Ehhez járult, hogy a dzsenderkutatók nem vették figyelembe a hatalmi egyensúly finom változásaival kapcsolatos fokozati különbségeket, hanem túlnyomórészt a statikus oppozíciókban gondolkodó marxista paradigma alapján jártak el. Vagyis elméletileg nem csupán a hatalom multidimenzionalitásának, hanem a hatalmi viszonyok jellegének kérdéskörében is egy viszonylag behatárolt nézőpont alapján munkálkodtak. Mindezek alapján tehát talán nem túlzás azt állítani, hogy Norbert Elias és paradigmája a 21. század elején is megtermékenyítheti a társadalmi nemekkel kapcsolatos kutatásokat.

(Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat, 1987.)

Hadas Miklós

Irodalom

- Elias, Norbert (1996) *A szociológia lényege*. Budapest, Napvilág.; (2000) *Mozart, egy zseni szociológiája*. Budapest, Európa.; (2012) *On the Process of Civilisation: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Edited by Stephen Mennell, Eric Dunning, Johan Goudsblom & Richard Kilminster. Dublin, UCD Press.; (1987) *The Changing Balance of Power Between the Sexes – A Process-Sociological Study: The Example of the Ancient Roman State*. *Theory, Culture and Society* 4: 2–3, pp. 287–316.
- Heinich, Nathalie (2002) *La sociologie de Norbert Elias*. Paris, La Découverte.
- Mennell, Stephen (1989) *Norbert Elias. Civilisation and the Human Self-Image*. London, Basil Blackwell.